
Korte gestructureerde oudercursussen

Inleiding

Studenten van de Vakgroep Klinische Pedagogiek (Rijks Universiteit Utrecht) hebben een inventarisatie van Oudercursussen in Nederland gemaakt. Daaruit blijkt dat er per jaar zo'n 300 oudercursussen worden gegeven. Ongeveer 100 trainers, waarvan een groot aantal op MOB's (Medisch Opvoedkundige Bureaus) zijn daar mee bezig. Deze enorme uitbreiding (in 1976 gaven naar schatting 10 therapeuten samen 30 cursussen per jaar) is onder andere gestimuleerd door de promotie van Dr. J. M. Cladder (Oudercursussen op MOB's), de opleidingen in het geven van gestructureerde oudercursussen, o.a. verzorgd door het N.I.P. (Nederlands Instituut voor Psychologen) en het verschijnen van enkele boeken over oudercursussen. Tijdens het promotieproject van Dr. Cladder zijn twee soorten cursussen op effectiviteit vergeleken, de cursus volgens Gordon en de gedragstherapeutische oudercursus. Het percentage ouders dat aangaf geen verdere hulp meer nodig te hebben was na de cursussen ongeveer 50%.

Onder oudercursus verstaan we in deze bijdrage de korte gestructureerde cursus, die:

- door professionele trainers gegeven wordt;
- in een beperkte, van tevoren bepaalde tijdsduur van vijf à acht, soms twaalf avonden van twee tot twee-en-een-half uur;
- aan groepen ouders (acht tot twintig deelnemers);
- die zichzelf of via verwijzers aangemeld hebben;
- en die aangeven problemen te ervaren met één of meerdere kinderen;
- en waarvan de inhoud van tevoren vaststaat en door de trainers bepaald wordt.

In deze bijdrage willen we ingaan op dit laatste punt: de inhoud van de cursussen zoals die op dit moment in Nederland gegeven worden en wat de mogelijkheden en de bezwaren van de verschillende cursussen zijn.

Soorten cursussen

We zullen hier drie soorten oudercursussen, die op dit moment in Nederland voorkomen, beschrijven. Daarnaast zullen we een vorm beschrijven, waarin deze drie soorten in één of andere combinatie worden aangeboden, de zo genoemde gecombineerde oudercursus.

De cursussen hebben alle ten doel, problemen tussen kinderen en ouders c.q. opvoeders te verhelpen of hanteerbaar te maken.

De Gordon cursus richt zich daarbij specifiek op het verbeteren van de relatie tussen ouders en kinderen: Ouders leren hiervoor andere communicatievaardigheden. Deze vaardigheden zijn gebaseerd op het principe dat men rekening houdt met elkaars behoeften.

De gedragsveranderende cursus richt zich op het veranderen van ongewenst gedrag van een kind en (of via) het stimuleren van gewenst gedrag. Hierbij leren ouders de gevolgen op gewenste- en ongewenste gedragingen van kinderen te veranderen.

De Rationeel Emotieve Cursus richt zich op gedachten en gevoelens van de ouders betreffende de opvoeding. Door de gedachten te veranderen (reëler te maken) verandert het gevoel en gedrag.

De Gordon cursus

Deze cursus is door Thomas Gordon in de zestiger jaren in Amerika ontwikkeld. De theoretische basis ervan ligt in de werken van Rogers (1951) en Ginott (1965). Vanuit zijn ervaring met gestoorde ouder-kind relaties is Gordon begonnen met het opzetten van gestructureerde oudercursussen voor groepen ouders. Deze cursus richt zich op het aanleren van vaardigheden in de omgang met kinderen. Ou-

ders praten niet alleen over opvoeden maar oefenen vooral vaardigheden in. De belangrijkste vaardigheden zijn probleemdifferentiatie, actief luisteren, ik-boodschappen en conflict-oplossen zonder macht te gebruiken.

Probleemdifferentiatie

Een van de eerste vaardigheden die de ouders leren is, een onderscheid te maken tussen problemen van ouders, problemen van kinderen en gezamenlijke problemen. Deze problemen worden zoveel mogelijk vertaald in termen van behoeften en wensen van ouders en kinderen, niet in termen van waarden en normen. Een norm is b.v. 'jouw haar is te lang' of 'een kind van tien hoort om half negen in bed' (van ouders) of 'met ouders valt over seks niet te praten' (van kind). Conflicten over normen en waarden zijn zelden op te lossen. Behoefteproblemen kunnen zijn: geen vriendjes hebben (kind-probleem), je ergeren aan lawaai (ouder-probleem), kind wil naar speeltuin en moeder wil naar de stad (gezamenlijk probleem).

Voor een aantal ouders is de differentiatie tussen problemen heel leerzaam, temeer daar er in de oudercursus op gewezen wordt dat een kind recht heeft op zijn eigen problemen, en dat het er meer van leert zelf zijn eigen problemen op te lossen dan wanneer zijn moeder dat voor hem doet. Als een kind zich verveelt en het na enige tijd zelf een vriendje gaat zoeken of een bezigheid begint of wat dan ook, heeft het er meer aan, dan wanneer zijn moeder vriendjes voor hem gaat halen en dat de volgende keren weer moet gaan doen.

Het kunnen onderscheiden van wie het probleem werkelijk is, is nodig om te weten welke gespreksvaardigheid je dient te hanteren. Als het een probleem van een kind is, dan is actief luisteren op zijn plaats; is het een probleem van de ouder, dan dien je een ik-boodschap te geven; en bij gezamenlijke conflicten kun je via conflict oplossen zonder macht te gebruiken en afwisselend actief te luisteren of ik-boodschappen te geven proberen of je tot bevredigende afspraken kunt komen.

Actief luisteren

Actief luisteren is naar het kind luisteren en dan proberen om datgene wat er volgens jou in het kind omgaat in andere bewoordingen zodanig weer te geven, dat het kind zich begrepen voelt. Dus als je kind thuis komt en zegt 'Arleen heeft

mijn pop afgepakt' en jij zegt dan 'en daar ben je boos om?', dan luister je actief.

Actief luisteren als je kind een probleem heeft geeft het kind de ruimte om dat probleem zelf op te lossen, in tegenstelling tot reacties als advies geven (ga je pop maar terugpakken), wantrouwen tonen (daar zul je het wel naar gemaakt hebben), beschuldigen (jij laat je ook alles afpakken, stommerd), geruststellen (ach, die krijg je wel weer terug joh) en dergelijke. Door actief te luisteren richt jij je op de behoeften van je kind en daardoor verbetert de relatie.

Ik-boodschappen geven

Ik-boodschappen geven is je eigen gevoel of gedachten tegen je kind zeggen, zonder te eisen dat ze je mening overnemen of jouw zin doen. Je hoopt wel dat ze respect voor jouw gevoel en/of gedachte hebben, net zoals jij probeert dat voor hun gevoelens en gedachten te hebben. Als je kind bijvoorbeeld een kopje uit zijn handen laat vallen, en jij vindt dat niet prettig, dan kun je bijvoorbeeld zeggen: 'Wat vind ik dat jammer zeg!' Dat noem je dan een ik-boodschap: het bevat jouw gevoel (jammer vinden) en het woordje 'ik'.

Ik-boodschappen onderscheiden zich van jij-boodschappen qua vorm door het woordje 'ik' in plaats van 'jij', en je eigen gevoel in plaats van een uitspraak over de ander, vaak een beschuldiging, en qua effect dat ze de ander vrij laat om erop in te gaan, in plaats van hem zich schuldig of aangevallen te laten voelen. Dus als je kind later thuis komt dan je afgesproken had, zeggen 'Ik heb me erg ongerust gemaakt' in plaats van 'Wat ben je toch een rotjoch, je houdt je ook nooit aan je afspraken'.

Conflict oplossen zonder macht te gebruiken

Deze manier van conflict oplossen heeft overeenkomsten met de methode van probleemoplossen in een groep van Jay Hall (Psychology today, november 1971). Het doel van die methode is het bereiken van synergy, dat is het vermogen van een groep om een betere oplossing te bedenken voor een probleem, dan zijn beste individuele lid alleen zou kunnen. De belangrijkste stappen bij deze methode van probleemoplossen zijn brainstormen, een keuze maken en beargumenteren. De methode van conflict oplossen zonder macht te gebruiken bestaat uit vijf stappen, te weten:

- Stap 1: Stel vast dat er een conflict is. Dit conflict moet gaan over verschillende behoeften welke op dat moment onverenigbaar zijn. Bijvoorbeeld: we hebben verschil van mening over waar we zondag naar toe zullen gaan.
- Stap 2: Verzamel een flink aantal oplossingen zonder elkaar commentaar te geven (brainstormen).
Bijvoorbeeld: we doen zondag mijn zin; we doen zondag jouw zin; we kruisen beiden in de krant aan wat we leuk vinden en kiezen dan een van de overeenkomsten; we loten wie deze week mag kiezen, de ander mag volgende week kiezen.
- Stap 3: Bekijk iedere oplossing nauwkeurig, praat erover, en kies er samen één uit.
Bijvoorbeeld: de laatste oplossing genoemd onder stap 2.
- Stap 4: Maak preciese afspraken over de gekozen oplossing, zodanig dat iedereen het er echt mee eens is, en dat ieder weet wat er gebeuren gaat en wat er van hem/haar gevraagd wordt.
- Stap 5: Kijk na verloop van tijd hoe het gegaan is en of iedereen ermee tevreden was. Zo niet, kijk dan waar dat aan gelegen kan hebben en ga eventueel terug naar stap 1.

Stap 5 is vooral van belang bij afspraken met kinderen over regelmatig terugkerende zaken als TV kijken, huishoudelijke taken, op tijd thuis komen, volume van geluidsinstallatie en dergelijke. Ouder of kind kunnen zich in de concrete situatie wel eens vergissen en zich niet aan de gemaakte afspraak houden, mogelijk overzien ze van tevoren niet alle consequenties van de afspraak. In die gevallen is het prettig van tevoren een termijn voor stap 5 af te spreken. Bijvoorbeeld: om drie weken gaan we weer bij elkaar zitten om te kijken hoe het gaat, en Marco zal daar het initiatief toe nemen.

De Gedragsveranderende cursus

In de op gedragsverandering bij het kind gerichte oudercursus wordt ouders geleerd hoe ze op een systematische manier, gebruik makend van principes uit de leertheorie en technieken uit de gedragstherapie zelf gedrag van hun kin-

deren, dat ze als lastig ervaren, kunnen veranderen.

De eerste stap is het leren van het principe, dat de *gevolgen* op een bepaald gedrag bepalen of dat gedrag een volgende keer meer of minder vaak zal voorkomen. Als bepaalde gedragingen meer gaan voorkomen (bijvoorbeeld huilen om een snoepje), dan is het gevolg voor het kind positief geweest (bijvoorbeeld aandacht en een snoepje gekregen). Als het gedrag minder vaak voorkomt, is het gevolg voor het kind negatief geweest (geen aandacht aan geschonken en geen snoepje gekregen).

Daarna leren ouders eenvoudige programma's op te zetten voor een bepaald gedrag van hun kind. Daarbij komen de volgende elementen aan bod:

1. Een overzicht van een gebeurtenis maken, waarbij bekeken wordt wat er aan het gedrag voorafging en wat de gevolgen ervan waren.
2. Het gedrag waar het om gaat precies omschrijven en concreet maken.
3. Een manier afspreken hoe het bepaalde gedrag geteld en gemeten gaat worden en door wie.
4. Het bepalen van andere gevolgen die voortaan op het ongewenste gedrag en het gewenste gedrag zullen volgen, met het doel het gewenste gedrag te stimuleren.
5. Na verloop van tijd kijken of het al beter gaat, en zo niet, dan het programma bijsturen.

Voorbeelden van gedragsveranderingsprogramma's zijn te vinden in het boek 'Vaardigheden voor Ouders', A. van Londen e.a., 1979. Specifiek hieraan is, dat er vrij direct gewerkt wordt aan de hand van de problemen die de ouders zelf inbrengen, en dat de nadruk ligt op het gebruik van beloningen voor het gewenste gedrag. Er zijn echter ook vormen van gedragsveranderende cursussen die eerst een aantal theorie-avonden geven aan de hand van door de trainers bedachte voorbeelden en die pas daarna de ouders met hun eigen problemen laten werken (zie van Gemert e.a., 'Opgroeien gaat vanzelf, of niet?', 1976). Ook worden in deze cursus de technieken voor het laten afnemen van gedrag uitgebreid behandeld en toegepast.

Deze cursusvorm is geen eigenlijke mediatie-therapie in de zin dat men het gedrag van de kinderen wil veranderen via het veranderen van de ouders. Het uitgangspunt bij deze cursus is, dat veel van de problemen die door ouders ervaren worden een gevolg is van de gedachten die zij hanteren. 'Wanneer je bijvoorbeeld de irrationele gedachte 'kinderen moeten gehoorzamen' erop nahoudt, dan is het haast onvermijdelijk dat er problemen ontstaan tussen ouders en kinderen.

Via het veranderen van onhandige (of irrationele) gedachten kunnen ouders hun gevoelens en hun gedrag ten opzichte van kinderen veranderen. Meestal leren ouders daartoe het zogenaemde A-B-C-schema. Ze leren dan een onderscheid te maken tussen de situatie of gebeurtenis (*Antecedents*), hun gedachten daarover (*Beliefs*) en het gedrag en het gevoel wat daarbij (volgens rationeel-emotieve therapeuten *daarna*) optreedt (*Consequence*). Met name leren de ouders hun gedachten over een gebeurtenis veranderen wanneer ze het daarbij optredende gevoel en hun gedrag ongewenst of onhandig vinden.

In de cursus worden twee manieren gebruikt om de gedachten te veranderen van irrationele naar rationele gedachten. De ene manier is letten op overdrijvingen ('moeten' en 'zou moeten'), catastrofen (verschrikkelijk, afschuwelijk, het is een ramp) en absoluteeringen (het is natuurlijk gewoon zo) in het taalgebruik en in de gedachten bij B. Deze zijn meestal irrationeel en leiden tot ongewenste gevoelens en gedragingen. Deze manier is gebaseerd op de literatuur van Dr. A. Ellis (1962, 1975).

Als ouders bijvoorbeeld over kinderen zeggen 'ik moet er nu eenmaal voor zorgen dat mijn kind een goede opvoeding krijgt en als dat niet lukt is dat afschuwelijk, dan betekent dat dat ik als mens volledig gefaald heb', verandert de trainer dat in een rationeler gedachte, bijvoorbeeld: 'Ik doe mijn best de kinderen zo goed mogelijk op te voeden, en als dat niet lukt is dat jammer'. Verder komen er andere taalkundige aspecten ter sprake, zoals de verwisseling tussen willen en kunnen ('Ik kan niet' is vaak te vervangen door 'Ik wil niet'), mogelijkheid en waarschijnlijkheid (het is mogelijk dat mijn kind een ernstig ongeluk overkomen is, waardoor het nu nog niet thuis is, maar het is niet waarschijnlijk), en de verwarring tussen

wat iemand doet en wat hij is (mijn kind is geen rotjong, maar doet iets dat ik niet prettig vind).

De andere manier om irrationele gedachten te veranderen in rationele gedachten is gebaseerd op de literatuur van M. Maultsby (1975) en de Nederlandse auteur R. Diekstra (1976, 1977, 1979). Bij deze manier wordt iedere gedachte bij B getoetst aan vier criteria om te beslissen of de gedachte rationeel is. Deze vier criteria zijn:

1. Is deze gedachte waar? (Kan ik objectief zien of mijn kind een ezel is, is hij werkelijk een ezel? – nee).
2. Helpt de gedachte mij mijn doel te bereiken. (Als mijn kind een ezel is, kan ik dan verwachten dat een ezel zijn huiswerk maakt? – nee).
3. Helpt die gedachte mij ongewenste gevoelens te voorkomen? (Word ik rustig of hoogstens geïrriteerd door te denken dat mijn zoon een ezel is? – nee).
4. Helpt die gedachte mij ongewenste conflicten voorkomen? (Voorkom ik conflicten met mijn zoon en man door te denken dat mijn zoon een ezel is? – nee).

Als – zoals hierboven – het antwoord op de meeste vragen 'nee' is, dan is de gedachte irrationeel.

(Maultsby hanteert overigens nog een vijfde criterium: Helpt deze gedachte mij om in leven te blijven? In navolging van Diekstra laten we dit criterium vallen, omdat je enerzijds rationeel tot zelfdoding kunt besluiten – het antwoord op de overige vier criteria is dan 'ja' –, en anderzijds valt voor andere situaties dit criterium al onder 2: je doel bereiken.)

Gecombineerde oudercursus

Uit bovenstaande blijkt, dat de uitgangspunten van deze drie cursussen verschillend zijn.

– Bij de Gordoncursus staat de verbetering van de relatie tussen ouder en kind centraal, uitgaande van het rekening houden met elkaars behoeften. Als er op basis van rekening houden met de behoeften van de ouder een gedragsverandering optreedt bij het kind is dat mooi meegenomen, maar de ouder *eist* het *niet*, *dwingt* het *niet* af.

– Bij de Gedragsveranderende cursus staat de verandering van het ongewenste gedrag van het kind centraal. Hoe ieder zich voelt onder de verandering van dat gedrag is voor de *uitvoer*

van het gedragsprogramma niet relevant.

– Bij de Rationaal-Emotieve aanpak staat de verandering van de irrationale gedachten van de ouder centraal en daarmee haar/zijn gevoelen en gedrag. Minder belangrijk is, hoe het kind zich erbij gaat voelen, en of er een verandering optreedt in het gedrag van het kind.

Aan al deze benaderingen kleven bezwaren:

– Bij Gordon: wat, als een kind geen rekening blijft houden met de behoefte van de ouder, als ik-boodschappen op zich niet tot verandering van het ongewenste gedrag leiden?

– Bij Gedragsverandering: wat, als beloningen van gewenst gedrag en negeren van ongewenst gedrag niet tot verandering leiden?

– Bij de Rationeel-Emotieve aanpak: wat, als je tot een bepaald gedrag besluit maar het ontbreekt je aan de vaardigheden om dit gedrag te kunnen uitvoeren?

Men kan deze bezwaren gedeeltelijk opheffen door een combinatie te geven van twee of meer soorten cursussen.

Het bezwaar van de Gordoncursus kan worden opgeheven als de ouder de leerprincipes leert en dus voortaan het ongewenste gedrag negeert en het gewenste gedrag niet in één keer wil zien, maar in kleine bereikbare stapjes verlangt (shaping).

Ook de vaardigheden (het werken met het A-B-C-schema) van de Rationeel-Emotieve cursus kunnen het bezwaar van Gordon ondervangen. Via een A-B-C-analyse van de situatie kun je komen tot een handiger gevoel om via een ik-boodschap te zeggen. Waarschijnlijk is er meer kans dat een ik-boodschap met een rationeel gevoel (bijvoorbeeld ongerustheid of irritatie) opgevolgd wordt, dan een ik-boodschap met een irrationeel gevoel (woede). Via een A-B-C-analyse leer je, dat de gedachte: 'je maakt me kwaad' irrationeel is: hij maakt je namelijk niet kwaad, dat doe je zelf door te denken: 'Waarom doet hij me dit aan. Ik kan er niet tegen.'

In de Gordon-cursus komt al aan bod, om het werkelijke (eerste) gevoel te uiten. Daarvoor wordt geen A-B-C-schema gebruikt. Vaak is het eerste gevoel een rationeler gevoel, maar dat hoeft niet. In die situaties zou een A-B-C-schema aanvullend kunnen werken: door zelf verstandiger tegen de dingen aan te kijken verander je zelf (je gevoel en je gedrag) en hoeft het kind niet te veranderen.

Als je bijvoorbeeld tegen je tienjarige zoon, in het bezit van twee zwemdiploma's zegt: 'Ik maak me ongerust als je bij die sloot speelt', kun je te horen krijgen: 'Ik kan toch zwemen!', en hij zal er toch gaan spelen. Een A-B-C-analyse leert je dat achter de gedachte: 'Hij kan verdrinken', waarschijnlijk de gedachte verborgen is: 'Hij zal zeker verdrinken!'. Daarmee verwar je mogelijkheid met waarschijnlijkheid: het is mogelijk dat hij verdrinkt (alles is mogelijk), maar niet waarschijnlijk. Als jij je dan voortaan niet meer op deze wijze onnodig ongerust maakt is het probleem opgelost. Je zoon hoeft zijn gedrag echter niet te veranderen.

Het bezwaar van de Gedragsveranderingscursus kan worden opgeheven door de ouders te leren hoe ze met een kind kunnen onderhandelen, op basis van wederzijdse behoeften (geleerd bij het conflict oplossen zonder macht te gebruiken in de Gordon-cursus), over een gedragsprogramma. Dit leidt dan mogelijk eerder tot een programma waar ze beiden achter kunnen staan, en dat daarmee eerder kans van slagen heeft, dan een eenzijdig door de ouder opgesteld programma. Door de Gordon-cursus vooraf te laten gaan aan de gedragscursus krijg je heel andersoortige gedragsprogramma's, waarin ook de behoefte van het kind verwerkt is. Bijvoorbeeld: eerst maakte moeder zich ongerust en kwaad, dat haar vijftienjarige dochter te weinig tijd aan haar huiswerk besteedde. Bij een gedragscursus had dit waarschijnlijk geleid tot een programma om de frequentie van huiswerk-maken op te voeren via beloningen. Nu leerde ze eerst in de Gordon-cursus dat dit eigenlijk het probleem van de dochter was. Ze besloot om te proberen dat ook zo te laten. En als gedragsprogramma ging ze haar eigen gedrag ten aanzien van school van haar dochter nemen: ze wilde geen negatieve opmerkingen meer maken over huiswerk en schoolcijfers en meer positieve opmerkingen. Het mag duidelijk zijn dat de sfeer verbeterde en dat dochterlief zowaar harder voor school ging werken en meer uit zichzelf over school vertelde tegen haar moeder dan voorheen.

Soms hoeft er na een Gordon-cursus geen programma meer opgesteld te worden voor het ongewenste gedrag: door het te vragen via een ik-boodschap heeft het kind zijn gedrag al veranderd (vragen is een simpele manier). Ook heeft de ouder na het volgen van een Gordon-

cursus meer vaardigheden tot zijn/haar beschikking tijdens een gedragsprogramma om de kans op succes ervan te vergroten: 'Lekker dat je op tijd thuis bent, hier is je gulden', bij te laat thuis komen zeg je: 'Verdorie nu was ik flink ongerust, jammer hoor'.

Wel is het handig, wanneer je een Gedragsveranderingscursus laat volgen op een Gordon-cursus, dat je ouders uitsluitend leert werken met beloningen voor het gewenste gedrag, niet met bestraffen van het ongewenste gedrag. Bovendien komt het pure negeren (niets zeggen en niets geven) niet voor, omdat je – zoals uit bovenstaand voorbeeld blijkt – via een ik-boodschap niet-bestruftend je gevoelens kunt uiten.

De communicatievaardigheden van de Gordon-cursus en de gedragsveranderingsvaardigheden zijn vaak goede aanvullingen op de Rationeel Emotieve cursus. Ouders leren dan ook, wat ze kunnen gaan doen nadat ze verstandiger denken. Als de irrationele gedachte 'Hij doet nooit wat ik vraag' bijvoorbeeld, leidt tot woede en schelden, is de gedachte: 'Hij reageert vaak niet als ik hem wat vraag' verstandiger. Dit leidt tot irritatie en het gedragsvoornemen: laat ik het hem de volgende keer duidelijker vragen. En, als hij wel reageert, laat ik hem daar dan voor bedanken. De eerste oplossing heeft meer kans op succes als je een ik-boodschap volgens Gordon geeft, de tweede als je daarbij op de leerprincipes let en die toepast.

Een cursus die alle drie de benaderingen combineert lijkt het meest volledig en de minste bezwaren te geven. Nadeel is, dat een dergelijke cursus meer tijd kost. En er zijn tot nu toe weinig onderzoeksgegevens over de effectiviteit van de gecombineerde cursus bekend (Cladder, 1979).

Samenvatting

In deze bijdrage gaven we een overzicht van de inhoud van drie soorten korte gestructureerde oudercursussen. Elk van deze cursussen heeft een specifiek eigen theoretisch uitgangspunt: het Rogeriaanse, de leertheorie en de theorie

van de rationeel-emotieve gedragstherapie. Elke specifieke benadering heeft zijn specifieke bezwaren, en wij beschreven hoe de cursussen elkaars bezwaren kunnen verminderen in een zogenoemde gecombineerde oudercursus.

drs. A. van Londen

drs. W. M. van Londen-Barensen

Literatuur

- Beyer, E. G. en E. G. Valens, *People Reading*. Warner Books, 1975.
- Biloen, A., M. van Londen, *Trainershandleiding bij Vaardigheden voor Ouders*. Swets & Zeitlinger, Lisse: 1979.
- Brandt, Frans M. J., *Wegwijzer voor rationele Zelfhulp*. Swets & Zeitlinger, Lisse: 1979.
- Cladder, J. M., *Oudercurussen op MOB's*. Swets & Zeitlinger, Amsterdam: 1979.
- Cladder, J. M., D. A. M. Truyens, *Gedragstherapie bij ouder en kind*. Swets & Zeitlinger, Amsterdam: 1974.
- Diekstra, R. F. W., et al., W. F. M. Dassen, *Inleiding tot de Rationele Therapie*. Swets & Zeitlinger, Amsterdam: 1979.
- Ellis, Albert, *Reason and Emotion in psychotherapy*. Lyle Stuart, New York: 1962.
- Ellis, Albert, Robert A. Harper, *A new guide to rational living*. Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs, New Jersey: 1975.
- Gerards, F. M., T. Gordebeke, J. Brouwers, *Effektief ouderschap*. H. Nelissen, Bloemendaal: 1979.
- Gordon, T., *Luisteren naar kinderen*. Elsevier, Amsterdam/Brussel: 1976.
- Gordon, T., *P.E.T. in action*. Wyden Books, New York: 1978.
- Hauck, Paul A., *Irrational Parenting Styles*. In: R.E.T. Handbook of Rational-Emotive therapy. Albert Ellis & Russel Grieger, (Edo), Springer Publishing Company, New York: 1977.
- Lange, Arthur J., Patricia Jakubowski, *Responsible Assertive Behavior*. Research Press, Champaign, Illinois: 1976.
- Londen, A. van, A. Biloen, H. Cladder, M. van Londen, J. Leuvelink, *Vaardigheden voor ouders*. Swets & Zeitlinger, Lisse: 1979.
- Sulzer-Azoroff, Beth Mayer, G. Roy, *Applying behavior analyses procedures with children and youth*. Holt, Rinehart and Winston, New York: 1977.

Manuscript aanvaard 1-9-'81